

Rabbi Yehuda Léon Askénazi
Sod Midrash Hatoladot

מכון מניטו - העמותה להוצאה לאור של כתבי הרב יהודא לאון אשכנזי זצ"ל
(www.manitou.org.il)

עוד מכתבי הרב אשכנזי:

"סוד העברי", שני כרכים - ספריית חוה

"מספד למשיח?" ספריית חוה

"סוד לשון הקודש" ספריית חוה

"מדרש בסוד ההפכים" - הוצאות ידיעות אחרונות - בית מורשה

"La Parole et l'Écrit" - שני כרכים, Albin Michel

"Leçons sur la Torah", Albin Michel

"Ki Mitsion" - שני כרכים, Fondation Manitou

"מעיונות" שיעורים מפי הרב אשכנזי בצרפתית

הגהה לשונית: ניר שגב - הדובדבן

סדר ועימוד: משה קפלן

© כל הזכויות שמורות למחבר

שיווק והפצה: ספריית חוה

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר - כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מהמוציא לאור.

נדפס בישראל - מהדורה שישית תשע"ט

נר ה' נשמת אדם

ספר זה יד לזכרו
של

דוד הנרי אשכנזי ז"ל

בנו של הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו) זצ"ל
ואסתר (במבי) אשכנזי, תבדל לחיים ארוכים
נפטר בכ"ז בטבת התשע"ג בירושלים

עניו ואיש שלום
מסר עצמו למשפחתו באהבה
תרם רבות למכון מניטו להפצת תורתו של אביו

נר ה' נשמת אדם

ספר זה יד לזכרם
של הורי

אבי מורי יקיר בן יצחק מאיר
ואמי מורתי פנינה בת משה הכהן
יאיר מנדלסון

ספר זה יד לזכרם
של

רחל דייזי מבית מדר
ואברהם אלברט בוקובזה-בנטס

שנהרגו בתאונת דרכים באמצע החיים
משפחות יצחקי, בוקובזה-בנטס, שמלה

מבוא

הרב אשכנזי ז"ל היה איש של התורה שבעל פה, או ליתר דיוק איש של "המסורת הנבואית של האומה", כפי שהיה רגיל לכנות את חכמת ישראל. כאשר היו שואלים אותו מדוע הוא אינו כותב ספרים, הוא היה קודם כול עונה שאין לו זמן, ולאחר מכן, שהספרים דוחים את הקץ, כדברי קהלת: 'עֲשׂוֹת סְפָרִים הֲרֵבָה אֵין קֶץ'.¹ כך הסביר למה התכוון במהלך שיעוריו על ספרו של המקובל הרב יוסף ג'יקטליה,² "שערי אורה":

כאשר יוצא ספר חדש, צריך להביא בחשבון את מה שנכתב באותו ספר וזה גוזל זמן. זה גוזל כוח. הכלל הוא שמעלים על הכתב רק דברי רוח הקודש. אין שום צורך בכל השאר. מה שהורג את המסורת, זה 'עֲשׂוֹת סְפָרִים הֲרֵבָה אֵין קֶץ'. יש איזה מין אמונה טפלה הטוענת שמכיוון שמהו נכתב, זה אמת. אבל האמת היא ההפך: מכיוון שזה אמת, זה נכתב. תורת משה זו תורת אמת, ולכן אמר הקב"ה למשה: כתוב! מכיוון שזו אמת. ההפך לא נכון. האם בגלל שמישהו בא וכותב, זה סימן שזו אמת?

הקריטריון לאמת הוא לא הטקסט הכתוב אלא המסורת. המסורת המועברת מדור לדור, מרב לתלמיד. כך היא מסורת חכמי צפון אפריקה, ובייחוד המסורת שמקורה במקובלי דרעה,³ ובהם זקנו של הרב אשכנזי, הרב

1 קהלת יב-יב

2 רבי יוסף ג'יקטליה (1248-1305), תלמידו של רבי אברהם אבולעפיה, הוא מחשובי מקובלי ספרד. ספרו "שערי אורה" נחשב לספר יסוד בלימוד הקבלה ונושאו העיקרי הוא מעשה מרכבה והבנת השמות המופיעים בנוסח התפילה, כפי שהגדיר זאת הרב אשכנזי בעצמו, בשיעור הפותח את שיעוריו על הספר. הרב אשכנזי לימד את הספר "שערי אורה" שנים רבות, ושיעוריו על ספר זה מקובצים בסדרת הספרים "סוד לשון הקודש".

3 ב-1391 היה פוגרום בסביליה ויהודים רבים ברחו מהאזור. התקופה נקראת תקופת גזירות קנ"א. רוב הקהילות של אלג'יריה מורכבות דווקא מצאצאי המגורשים של אותה תקופה - לא של המגורשים של 1492. בהם היה הריב"ש, ר' יצחק בר ששת. קהילת תלמסאן למשל נוסדה על ידי יהודי סביליה. במרוקו, יש כמה משפחות בקהילות של הצפון, אבל הם התיישבו בעיקר בחלק הדרומי, בעיר דיבדו (Debdou) - חלק ממשפחתי בא משם. היו שם

יוסף ו' טבול ז"ל, שנולד במאה השש-עשרה ועלה לארץ כדי להצטרף לחוג המקובלים של צפת, והפך לאחד מחשובי גורי האר"י ז"ל.⁴ חכמי צפון אפריקה בכלל וחכמי הסוד שבהם בפרט נרתעו מלעלות על הכתב את דבריהם, וההסבר של הרב אשכנזי חושף את אשר עומד ביסוד גישתם זו: על האדם לעסוק בהבאת הקץ, עליו לפעול באופן אקטיבי כדי לתקן את העולם, ובמקום זה הוא צריך להתייחס לדברים המודפסים של חכם זה או אחר ולברר האם הם עומדים בקנה אחד עם המסורת של עמנו, כפי שהיא מקובלת מדורי דורות בעדה.

עבור הרב, האמת היא אנונימית. היא אינה פרי חשיבתו של חכם זה או אחר. היא אינה עולה מהדברים הכתובים בספר זה או אחר אלא אם כן מקור הדברים המועלים בספר הוא רוח הקודש. מסביר הרב:

כאשר הייתי ילד בתלמוד תורה, התרשמתי מאוד מדברי המלמד שלנו שהסביר כי הגמרא משתמשת בביטוי "משה שפיר קאמרת",⁵ כאשר היא רוצה לבטא קונצנזוס בבית המדרש סביב חידוש שנאמר על-ידי מן דהו, אולם לא ברור מי. כוח החידוש מגיע ממושה רבנו, והחידוש אותנטי כאשר הוא אנונימי ... התורה אמתית כאשר היא אנונימית. תלמיד חכם אמתי לא צריך לשאוף לגדולה אלא צריך לשאוף לאינסופיות של התורה. להיות גדול לעומת האינסוף, זה עדיין להיות אפס. זה להחליט להישאר אפס. רק מי שמבטל לגמרי את המשוואה האישית שלו – לא אמרתי את האישיות שלו אלא המשוואה האישית, האגו שלו, יכול להתקשר לאינסופיות, לנבדלות התורה.⁶

4 הרבה משפחות של כהנים, יוצאי סביליה. והאזור מדרום לדיבדו נקרא דרעא (Draa). מי ששמו דרעי בא במקור מאותו אזור, גם אם התגלגל אחר כך לקונסטנטין או לטוניסיה. היו בהם כמה תלמידי חכמים (מתוך שיעורי הרב על שערי אורה ופרשת מטות).
 4 כך מזכיר הרב אשכנזי את זקנו במהלך שיעור על שערי אורה: ... יש מחלוקת בין המהרח"ו וחכם אחר שהוא רבי יוסף המוגרבי, והוא דווקא הזקן שלי, על אותו נושא. זה סוד שורש הקליפות לפני בריאת העולם - "בוצינא דקרדינותא". תלמדו את הספר "דרושי חפצי בה". בכל הספרים אומרים שזה ספר של המהרח"ו, אבל ידוע שזה לא המהרח"ו, כי זו שיטה נגדית למהרח"ו, זו השיטה של רבי יוסף המוגרבי... המהרח"ו מצטט אותו בשער הגלגולים, בתור תלמידו של האר"י ז"ל. אנחנו יודעים - זו מסורת של משפחתי, שהם השלימו ביניהם בסוף. במשפחתי, מדור לדור, ילד אחד נקרא יוסף וילד אחר נקרא חיים, זה על שמו של המהרח"ו וזה על שמו רבי יוסף המוגרבי.

5 שבת קא ע"ב, ביצע לח ע"ב, סוכה לט ע"א

6 מתוך הפסקה "גסות רוח" בשיעור "לדמותו של תלמיד חכם", סוד מדרש התולדות, חלק ד.

יש לעמדה זו של הרב השלכות רבות, גם בתחום ההלכתי. הרב התנגד, למשל, להוצאת ספרים המבקשים לקבוע לציבור הלכה לפי הנהגות של תלמידי חכמים שהלכו לעולמם, כגון הספר "מעשה רב" וכו'. הנהגות אלו היו ענייני הפרטי של אותו תלמיד חכם ואין שום סיבה לכפות הנהגות מיוחדות אלו על הציבור כולו, בטענה שמדובר ב"גדול". עבור הרב, זו עם הארצות בהתגלמותו:

למדתי בתלמוד תורה שתי הגדרות של המושג "עם הארץ": הראשונה, מי שלומד גמרא ותו לא. השנייה, מי שלא מסוגל לחדש חידושים נקרא "חמור נושא ספרים". היום "חמור נושא ספרים" הוא מי שרק קורא בספרים, שרץ לספר כדי לדעת מה לעשות, ומתוך הספר מקבל חומרה, כי כתוב שאיזה תלמיד חכם נהג כך. זה עם הארצות לשמו.⁸

"אין לומדים הלכה מתוך ספר אלא מפי רב", היה מדגיש הרב. רק בשעת הדחק, פותחים ספר כדי לדעת איך לנהוג. אחרת הולכים לרב, שאמור להכיר את היהודי שעומד מולו, ומתוך הכרה זו, עליו לפסוק לו הלכה למעשה. כך נהגו בכל תפוצות ישראל במהלך כל השנים, וגם אם בעקבות השואה, נקטעו מסורות שונות בכל אותן קהילות שהושמדו, אין שום הצדקה, לפי הרב, לנסות לכפות על ציבורים שונים התנהגות הלכתית אחידה. לכן התנגד הרב

7 הספר נכתב על-ידי רבי סעדיה תלמיד הגר"א, שבו הוא מספר את מנהגיו ההלכתיים של הגאון, כפי שנהג בינו לבין עצמו ולא כפי שיצאו מפיו כהוראות הלכתיות כלליות. פסקיו מצוטטים במשנה ברורה כדעת הגר"א הלכה למעשה, אבל תלמידו המובהק ר' חיים מוויז'ניץ מעיד בהסכמה לספר זה כי הרבה מן הנאמר בו הוא לא ראה.

נציין עוד שהרב אשכנזי התנגד לשימוש בקיצורי שולחן ערוך למיניהם.

8 מתוך שיעורי הרב אשכנזי על שערי אורה.

יש באידיש מילה מדויקת לסוג של התנהגות לא רצויה: פרומקייט. מי שעוסק בזוטות וחושב שהן הדברים העיקריים, המהותיים, מי שכל היום ממציא חומרות שלא שיערו אבותינו, משכיח את מי שאמר והיה העולם. הוא אינו מבין מה ריבונו של עולם רוצה מהאדם, מהיהודי. פעם שמעתי את בן דודו של האדמו"ר האחרון מלויבאוויטש, הרב יצחק שניאורסון ז"ל, אתו למדתי את כתבי האדמו"ר הזקן, אומר שכדי להיות יהודי צריך ללמוד גמרא, אבל כדי להיות בן אדם צריך ללמוד קבלה. אז הוא שאל מה קודם: להיות בן אדם, להיות "אמנטש" או להיות יהודי? (מתוך שיעורי הרב על דרך חיים)

מעיד הרב אשכנזי על אביו הרב דוד אשכנזי ז"ל שהיה מחמיר בתחומים רבים. כאשר שאל את אביו מדוע הוא מחמיר, ענה לו שהוא מחמיר בכל אותם תחומים שהוא אינו חש יותר בצד החיוב וזה חסר לו. כאשר שאל אותו האם הוא גם צריך לנהוג לפי אותן חומרות, ענה לו אביו בשלילה ואמר: "אתה צריך לנהוג כפי שמתנהגים במקום בו אתה נמצא, כדי לא לפרוש מן הציבור. עניינה של ההלכה לאחד, לא להפריד".

בתוקף לניסיון "לאחד" תחת מנהג אחד את הקהילות הספרדיות והקהילות של עדות המזרח. הרב עמד בכל תוקף על קיום המנהג המקורי שהיה מנת חלקם של יהודי צפון אפריקה במהלך הדורות, כל אחד לפי עדתו ומקום מוצאו, מבחינת "פוק חזי מאי עמא דבר"⁹. רבני צפון אפריקה לא לימדו מתוך ספרים, ובוודאי שלא מתוך קיצורים, את קהלם, ואותם יהודים ידעו שלא פוסקים הלכה מתוך ספר אלא הולכים לרב ושואלים, במקרה שהתעורר ספק.

מסורת חיה

המסורת החיה תופסת בהגות הרב אשכנזי מקום מרכזי, עיקרי. דברים אלה נכונים לא רק במישור ההלכתי אלא גם במישור הלמדני וההגותי. פעם, במהלך שיעור על קֶן וְהֶבֶל, נשאל הרב על-ידי תלמיד מה המקור לדבריו שהאות שהייתה על מצחו של קין הייתה המילה "אמת" וכאשר תובל קין פגע בו, נפלה האות אלף והופיע המילה מת.¹⁰ הרב ענה לו: "למדתי מרבתי" והוא שאל בחזרה את התלמיד: "אילו הייתי אומר לך שזה כתוב בספר פלוני, זה היה מספק אותך? המסורת שקיבלנו מדורי דורות היא נאמנה. היא מבחינת 'שָׂאֵל אָבִיךָ וַיַּגִּדְךָ זְקֵנֶיךָ וַיֹּאמְרוּ לְךָ'¹¹. ברית התורה היא ברית בעל פה, לא על פי איזה ספר. גם לוחות הברית נקראים לוחות העדות. מי שמקדש את הכתוב כמקור לסמכות, נוטה לצדוקיות." וכך הסביר הרב במהלך שיעור על "שערי אורה":

... 'כִּתְבֵּ לְךָ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה כִּי עַל פִּי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה כָּרַתִּי אֶתְךָ בְּרִית וְאֵת יִשְׂרָאֵל'¹² – ברית התורה זה עם התורה שבעל פה, אבל היום ירדנו.

9 עירובין יד ע"ב

10 שאלתי פעם את הרב פרופסור שמואל סירא שליט"א, הרב הראשי של יהדות צרפת לשעבר, ששמע את שיעורו של הרב אשכנזי, בסוף שנות הארבעים של המאה העשרים, כתלמיד בסמינר לרבנים בפיז, האם הוא יודע מה מקור דברי הרב אשכנזי במספר נושאים. הוא אמר לי שהרבה מן הדברים, מקורם בשיטת חכמי דרום מרוקו, מאזור הדרעא, ודברים אלו לא הועלו על הכתב מעולם, משום שהמסורת שלהם הועברה רק בעל פה. הוא הוסיף שמסורת זו, לצערו הרב, הולכת לאיבוד היום ויש מקום לחקור אותה לעומק, משום שמהרבה בחינות, היא שונה מהמסורת הפרשנית, הלמדנית המקובלת אצל רוב חכמי צפון אפריקה, ומקורה בתורת הסוד.

11 דברים לבז

להרחבת הנושא, ראה את מאמרו של הרב אשכנזי "מאי חנוכה - תורת האב ותורת הרב" בספר סוד העברי, חלק א

12 שמות לד-כז

יש שכחה, לכן יש ספרים. הכול התהפך. הספרים דווקא גורמים למחלוקות, הרבה יותר מהשכחה עצמה. אנחנו לא "עם הספר".¹³ אנחנו העם של מי שגילה את התורה שנכתבה בספר. היום מתחיל להתפתח עבודה זרה מזן חדש: עבודה זרה של הספר. יש מי שמעדיף את הספר על פני התורה שבעל פה, החיה. הם הופכים את העם לעם של מוכרי ספרים, של ספרנים, של חמורים נושאי ספרים.

'כִּי עַל פִּי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה' - הדברים שהועברו בעל פה מדור לדור, בייחוד בתוך עדת המקובלים, היה מדגיש הרב. יש להדגיש בהקשר זה כי הרב היה אומר שרוב רובה של תורת הקבלה לא נכתבה. היא עדיין בגדר של מסורת חיה. כל מהותה היא להישאר בעל פה, כמסורת חיה. הדברים נכתבו בגלל הנסיבות או כדי לשמש זיכרון דברים לדורות הבאים. כך למשל מסביר הרב את חשיפת ספר הזוהר בימי הביניים כתגובה להתפשטות התאולוגיה והפילוסופיה הסטוכסטית בתוך מחנה ישראל, בתוך השיח הפנימי של בית המדרש.

מקבילות ההיסטוריה

הרב היה רגיל להבחין בתורת הקבלה לדורותיה בארבע תקופות עיקריות, אחרי סיום התקופה הנבואית בשלהי בית ראשון. העיקרון שהיה מנחה אותו בהבחנה זו הוא שבמהלך ההיסטוריה כולה, קיימת מקבילה בין היסטוריית הציוויליזציות, המייצגות את התרבות הכללית, האוניברסלית, ובין מה שקורה בישראל. הוא היה מדגיש ש"אסור לשכוח שישראל הוא ישראל של העולם הזה והעולם הזה הוא העולם בו אנחנו כישאל חיים". לכן המקבילה לתקופה הנבואית בישראל היא תקופת המיתולוגיה בעמים. כל עוד הייתה נבואה בישראל, היו העמים מבינים את הנאמר במיתולוגיה שלהם.¹⁴ זה אבד בסיום הנבואה. אז מתחילה התקופה הראשונה של תורת הנסתר בישראל,

13 הרב צבי יהודה היה כועס כאשר היו מזכירים לפניו את הביטוי הזה של אחד העם "עם הספר". הוא היה אומר: אנחנו לא עם של ספרנים. אנחנו העם שזכה להתגלות ה' אליו, ודברי ההתגלות הועלו לכתב בספר התורה, משום שכך ציווה את משה (מתוך אותו שיעור).

14 להרחבת הנושא, ראה את השיעור "אברהם ובלעם" ב"סוד מדרש התולדות", חלק ה.

ובמקביל לה עידן הפילוסופיה במערב והמיסטיקה במזרח.¹⁵ האסכולה העיקרית מולה התמודדו חז"ל בתקופת המשנה היא האסכולה הסטואית,¹⁶ אבל היו קיימים גם זרמים מיסטיים, בייחוד באסיה התיכונית ובסוריה. גדול החכמים בתורת הסוד באותה תקופה הוא רבי שמעון בר יוחאי.

התקופה השנייה מתחילה בימי הביניים עם הקבלה הספרדית,¹⁷ ושיאה בגילוי תורת האר"י ז"ל, שבה ממד של רוח הקודש ונבואה ממש. במקביל התפתחו הפילוסופיה הסכולסטית והתאולוגיה. התקופה השלישית מקבילה להתפתחות תורת נפש האדם (הפסיכולוגיה) בתרבות הכללית ושימת האדם במרכז ההגות, החל מתקופת הנאורות. אז התפתחה בישראל תורת החסידות, מבית מדרשו של הבעל שם טוב ז"ל, שבה הושם דגש על עולם המידות ועל ההתנהגות המוסרית של הפרט.¹⁸ התקופה הרביעית מתחילה במאה התשע-עשרה באירופה, עם עליית התנועות הלאומיות מצד אחד והתנועות ה"אוניברסליות" מן הצד האחר, כגון הקומוניזם והאנרכיה. האומה, הקולקטיב, הכלל, תפסו אז מקום עיקרי בהגות המערבית והתחיל להתפתח ענף חדש במדעי הרוח - הסוציולוגיה. תורת הרב קוק ז"ל נותנת מענה לצרכים החדשים שהתגלו באותה תקופה ויסודותיה בבית מדרשו של הגר"א ז"ל. הרב קוק ז"ל בא לגלות את התורה לכלל ישראל כאומה, היושבת בארצה. הרב אומר ש"אפשר לדבר על חמשה גילויים של התורה, הראשון דרך משה רבנו, אדון הנביאים, השני דרך רשב"י בעל ספר הזוהר, השלישי דרך האר"י ז"ל, הרביעי דרך הבעש"ט, והאחרון דרך הרב קוק זצ"ל. זו אותה תורה, אבל במישורים שונים, בהתאם להתפתחות ההיסטורית".

15 זו נקודת המוצא של השיטה הפילוסופית שהופיעה, אחרי הפסקת הנבואה, בעולם התרבותי של יון: הנחת היסוד של הפילוסופיה היא שאם האל אינו מדבר עכשיו, הוא לא דיבר מעולם (מתוך שיעורי הרב - מבוא לפילוסופיה).

להרחבת הנושא, ראה את הפסקה "סוף עידן הנבואה" בשיעור "מבוא ללימוד המדרש" ב"סוד מדרש התולדות", חלק א.

16 להרחבת הנושא, ראה את הפסקה "מהות המיתוס הנוצרי" בשיעור "מהמציאות למיתוס", ב"סוד מדרש התולדות", חלק ה.

17 הספר החשוב מאותה תקופה, שצריך ללמוד אותו ראשון, הוא הספר "שערי אורה" של הרב רבי יוסף ג'יקטליה (מתוך שיעורי הרב על שערי אורה).

18 יש להדגיש שהרב אשכנזי התייחס דווקא לספרו של רבי חיים מוולוז'ין, ראש מחנה המתנגדים לחסידות, "נפש החיים", כספר הראשון של התקופה "המודרנית", משום ש"לראשונה השער הראשון של הספר מוקדש לאדם, ולא לבורא, כפי שהיה נהוג בכל הספרים של התקופות הקודמות". הרב דחף ללימוד הספר, ובין היתר, המליץ לפרופסור עמנואל לוינס ללמוד אותו.

החידוש שבתורת התולדות

המקובלים של התקופה האחרונה, לעומת קודמיהם, שמים את הדגש בתורתם על שלושה נושאים עיקריים: הראשון, שימת הדגש על הפן ההיסטוריוסופי, בעיקר בתורת הרמח"ל ותורת הגר"א וממשיכי דרכו. הדגש השני, שימת הדגש על המוסריות כדרך לקנות את היש, החל מתורת הרמח"ל, ובייחוד בתקופה האחרונה בתורתו של הרב אשלג ז"ל. הדגש השלישי, בירור הייחודיות של עם ישראל, בירור הפן הסגולי של ישראל, המודגש כל כך בכתיבי הרב קוק ז"ל.

תורתו של הרב אשכנזי ז"ל, תורת התולדות, ממזגת את שלושת מרכיבים אלו, תוך שימת הדגש על הממד הזהותי, "האנתרופולוגי", כדברי הרב, הן של האדם והן של ישראל. הבירור הזהותי משמש, בתורת התולדות, מפתח להבנת הסיפורים המסופרים במקרא ולהבנת התהליכים ההיסטוריים העוברים על האדם, האוניברסל האנושי בכלל, ועל עם ישראל בפרט, האמורים להביא בסופו של דבר למפגש פנים אל פנים עם ריבונו של עולם, בהתאם למחשבת הבריאה. תורת התולדות היא תורת הכלל - כלל האנושות וכלל ישראל, והיא מבררת את מהות הזהות האדמית, האנושית ואת מהות הזהות הישראלית, וכן את מערכת היחסים בין שתי זהויות אלו, בין כלל ישראל לאנושות כולה, דרך השבעים אומות שהופיעו בעקבות הפלגה. תורת התולדות היא תורה היסטוריוסופית, המבקשת להסביר איך הבריאה, ובראשה נזר הבריאה - האדם, קונה את היש שלה במטרה לעמוד "פנים בפנים" מול הבורא בסוף ימי העולם הזה, שהוא היום השביעי של ימי המעשה, לקראת המעבר ליום השמיני, לעולם הבא. תורת התולדות שמה דגש על הקריטריון המוסרי כקריטריון לשיפוט עמל האדם, נזר הבריאה, ועל התפקיד המרכזי של ישראל בתהליך זה, כ"בן הבכור", כדי שבסופו של דבר ימלאו "כל הבנים" את משימתם ויזכו למפגש עם הבורא. בכך תורת התולדות ממזגת את כל אותם דגשים שציינו לעיל תוך שימת דגש בעיקר על ההיבט הזהותי.

תכליתה של תורת התולדות להסביר, לברר את תפקידו של האדם ושל העברי בתיקון העולמות ולהסביר את היסטוריית עמנו, את שלביה השונים, את ממדיה השונים, במסגרת ההיסטוריה הכלל-אנושית. אבני היסוד של תורת התולדות הן דברי חז"ל בתורה שבעל פה, במדרש ובזוהר,¹⁹ שיטתו של

19 המדרש אינו מספר היסטוריה. הוא הזיכרון של ישראל. זה משהו אחר לגמרי ... כאשר

רש"י, דברי רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי, כתבי המהר"ל, דברי השל"ה הקדוש בספרו "שני לוחות הברית", דברי רבי צדוק מלובלין ב"פרי צדיק" וב"צדקת הצדיק", וכמובן תורת האר"י ז"ל, כפי שהוצגה על-ידי זקנו של הרב, הרב יוסף ן' טבול בכתביו, ובייחוד בספרו "דרושי החפצי בה".

הרב ניסח את תורת התולדות כבר בתחילת הוראתו, אחרי מלחמת העולם השנייה, שנים רבות לפני מפגשו הראשון עם הרב צבי יהודה קוק ז"ל ב-1955 או עם הרב שלמה בנימין אשלג, בנו של "בעל הסולם" ז"ל, לאחר מכן. היא הועברה על-ידי הרב בעל פה במשך חמישים שנה, שנה אחר שנה, לקהל שומעיו. מקורה במשפחתו ובמסורת שקיבל הרב מרבותיו, עוד בהיותו צעיר בעיר מולדתו אוראן ובמרקש אשר במרוקו.²⁰ המפגש עם הרב צבי יהודה קוק חידד את מרכזיותם של ארץ ישראל והמדינה העברית בתורת התולדות. הרב הבין שהחזרה לעבריות, המהווה שלב מכריע בתפיסת הגאולה שלו, קורמת עור וגידים כההליך היסטורי, מציאותי, עכשווי במדינת היהודים שקמה לתחייה שנים מעטות לפני כן.

הרב לא רצה לכתוב את תורת התולדות, במיוחד בצרפתית, על אף הפניות הרבות שקיבל במהלך השנים, וכך הסביר את מניעיו:

רבותיי שמרו על המסורת בעל פה. גם מו"ר ר' יעקב גורדין ז"ל נהג כך. גם הסבא שלי, הרב חיים טובול ז"ל, שהיה תלמיד חכם עצום, לא כתב. לכן הוא אינו מוזכר בספרים המספרים כביכול את ההיסטוריה של יהדות אוראן ואלג'ריה. מי שלא השאיר אחריו "מסמכים" כתובים לא קיים עבור ההיסטוריונים. הם מתייחסים ל"תעודות" כתובות. הם לא מכירים את המושג של "מסורת העוברת בעל פה". זה נראה להם פרימיטיבי. לכל הפחות, הם צריכים להתמודד עם הזיכרון שלי ועם העובדה שאני מעיד שסבי היה חי!

מי שכותב דברים שצריכים להישאר בעל פה נוגד את רוח התורה. דברים נאמרים בקונטקסט מסוים, בתקופה מסוימת, בסביבה תרבותית מסוימת. ברגע שאותם דברים מועלים על הכתב, הם מקבלים את החותם של

הזיכרון אבד, מתחילים לכתוב ספרים. מי שלומד מתוך ספר, מהו לומד? תורה? זו תפיסה מערבית. תורה, לומדים מפי רב (מתוך שיעורי הרב על פרשת בשלח).
 20 הרב דוד אשכנזי ז"ל שלח את בנו בסוף שנת 1941 ללמוד אצל מקובלי מרקש בכלל ואצל הרב יעקב נחמני בפרט, אביו של הרב לוי נחמני ז"ל. בעקבות פרסום החוקים המפלים כלפי היהודים של משטר וישי ב-1940, סולק הרב מן האוניברסיטה ונשלח אז על-ידי אביו למרקש, שם שהה כחצי שנה. כך סיפר הרב באחד משיעוריו.

התקופה התרבותית המסוימת. הם הופכים להיות מקובעים וצריך להיות בקי ברזי אותה תקופה כדי להבין לעומק את הדברים, כי כמעט למחרת, בוודאי בדור הבא, הדברים נהיים סתומים וצריך לכתוב עוד ספר כדי לפרש את הספר הקודם. בסוף יש לנו ערמה של ספרים שאין בהם שום חידוש, וממלא מי שאינו בקי באותה תקופה תרבותית, אינו מבין את השאלות, את הנאמר. קחו כדוגמה חלק ניכר מהספרים שנכתבו בימי הביניים. מי שלא בקי בפילוסופיה של אותה תקופה ובמקור היווני שלה דרך גלגוליה בעולם המוסלמי או הנוצרי, בתאולוגיה, אינו מבין על מה מדובר. יתרה מזו, מכיוון שהוא אינו יורד לסוף דעתו של המחבר, קיימת סכנה של יצירת מחלוקות מיותרות.

התפקיד שלי הוא ללמד, לא לכתוב ספרים. איני פונה לקוראים – אני יוכל להיות בטוח שהם יבינו נכון את מה שאני אמור לכתוב? לכן איני כותב. אני מלמד. זה יותר נחוץ לדור שלנו.

נראה שכאן נעוצה לב הסוגיה. לפי הרב, תפקידו של הרב הוא לשמש מחנך. על הרב ללמד בלי הפסק ותוך כדי הלימוד ליצור בינו ובין תלמידיו אינטראקציה, מגע ישיר, חי, בלתי אמצעי. אפשר לשאול שאלות, רצוי לשאול לשאלות. הרב צריך לברר האם תפסו התלמידים את העניין שברצון הרב להסביר. היחס בין המחבר ובין הקורא שונה לחלוטין, וכפי שהרב אשכנזי אמר מספר פעמים, ברגע שהספר מודפס, הוא הופך להיות בעל חיים "עצמאיים". נראה שבמיוחד בתקופה הפוסטמודרנית, סכנה זו הופכת יותר מוחשית. אומר הרב:²¹

בכל ספר יש תמיד שלושה ספרים: הספר שכתב המחבר, הספר כפי שהוא כתוב עם המילים שלו והספר שהקורא קורא. ניקח למשל את ספר התורה. אני קורא פסוק. האם אני קורא את מה שהמספר המקראי בקודש כתב? האם אני מתחבר ל"מי שאמר והיה העולם"²² או האם אני משליך על הכתוב את ה"אני" שלי? או שמה אני מתייחס לכתוב באופן עצמאי, ללא קשר לריבונו של עולם? תכלית הלימוד של רבותינו הפרושים היא לחשוף את כוונתו של ריבונו של עולם, לא מה שניתן להסיק באופן "מכני" מפסוק זה או אחר. הצדוקים, לעומתם, ניגשו לטקסט הכתוב כדבר עצמאי,

21 מתוך שיעור על החופש.

22 ראה משנה תורה לרמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ב.

עם הכלים "הספרותיים" שלהם, בהתאם לתקופה התרבותית שבה חיו. הם קראו את מה שרצו לקרוא, לא מה שהקב"ה רצה שנביא. הם האמינו במה שהבינו ורק במה שהבינו.

לכן לא היה להם צורך בתורה שבעל פה. לא היה להם צורך בקבלת מסורת פרשנית בעל פה כלשהי, לצד התורה שבכתב, ובוודאי בהעברתה לדורות הבאים. לא היה להם צורך במסורת - מסורת נבואית, החושפת את כוונת הקב"ה מאחורי הדיבור האלוקי המופיע בפסוק זה או אחר, משום שהטקסט הכתוב הפך להיות בלתי תלוי במי שאמר למשה רבנו לכתוב אותו. הם הפכו למעשה את התורה לטקסט כתוב, במקום להמשיך להתייחס אליו כמקרא, ולא ככתוב. נזכיר כאן את דברי הרב לגבי משמעות המילה "מקרא" אצל חז"ל: "היא לא מציינת את הכתב כשלעצמו, אלא מסורת של קריאת הכתב. הביטוי "הוא היה קורא" בגמרא מציין את מי שניגש לדברי תורה כדברי נבואה, שיש בהם רוח הקודש, לא כסתם דברים כתובים בספר, פרי שכל אנושי מבריק במיוחד".

ניקח למשל את הפסוק המדבר על תחילת ספירת העומר: 'וּסְפַרְתֶּם לָכֶם מִמִּחְרַת הַשַּׁבָּת מִיּוֹם הַבִּיאָכֶם אֶת עֹמֶר הַתְּנוּפָה שֶׁבַע שָׁבָתוֹת תְּמִימֹת תִּהְיֶינָה'.²³ חז"ל פירשו את הביטוי "ממחרת השבת" ממחרת יום טוב הראשון של פסח, כלומר בשישה-עשר בניסן. הצדוקים, לעומתם, פירשו את הביטוי "ממחרת השבת" ממחרת השבת ממש, ונמצא שחג השבועות חל לדידם לעולם בראשון בשבת.²⁴ לכאורה, "פשט" הפסוק תואם את הבנת הצדוקים, משום שכתוב "ממחרת השבת", ואין שבת אלא היום השביעי של השבוע. קריאת הצדוקים תואמת את כללי הקריאה הפוסטמודרנית, כי הפסוק עומד בפני עצמו וצריך לפרש אותו על פי הכללים שהמפרש קבע לעצמו. לדידם המפרש אינו מחויב למסורת פרשנית כלשהי. אבל לא כך פני הדברים אצל חז"ל. הטקסט הכתוב אינו עומד מעל הכול. מי שקובע את פשט הפסוק הוא חז"ל, משום שכך קיבלו ממש רבנו. מסורת הקריאה, ההבנה, היא מסורת חיה. היא נבואית. כאן המקום להזכיר את דברי הרב, בשם הרב מנחם רובינשטיין ז"ל, בעל הפירוש על התורה "שארית מנחם", שהיה הרב של הקהילה ברחוב פאוווע בפרז, על דברי רש"י בד"ה "בראשית ברא": "אין המקרא הזה אומר אלא דרשני, כמו שדרשוהו רבותינו ז"ל בשביל התורה

23 ויקרא כג-טו

24 ראה את המשנה במסכת חגיגה, ב-ד.

שנקראת (משלי ח-כב) ראשית דרכו, ובשביל ישראל שנקראו (ירמיה ב-ג) ראשית תבואתו". הרב רובינשטיין היה אומר שכך צריך להבין את דברי רש"י: "אין המקרא הזה אומר אלא דרשני כמו שדרשוהו רבותינו ז"ל". הפשט הוא הדרש של חז"ל. אין פשט אחר. הוא הפשט העולה מהמסורת שחז"ל העבירו - אותה מסורת שקיבלו ממשה רבנו, אותה מסורת שהועברה אחריהם, דור אחרי דור, עד דורנו אנו.

חשיבות המסורת הנבואית של האומה

הרב הדגיש ללא הרף ש"שלילת המסורת הנבואית של האומה הופכת את התורה ל"biblios" של היוונים, כלומר לספר של החכמה האנושית ותו לא".²⁵ אם בחכמה אנושית עסקינן, אז מותר למפרש לבוא עם כליו התרבותיים והלשוניים ולפרש את הכתוב לפי ראות עיניו. אבל התורה שבכתב אינה עומדת בפני עצמה. עם ישראל קיבל בהר סיני שתי תורות, התורה שבכתב והתורה שבעל פה, ומקורן חד הוא: הדיבור האלוהי. הוא מקור המסורת הנבואית, הפרשנית, הלמדנית שקיבל משה רבנו והעביר לזקנים וכך זה נמשך, דור אחרי דור, בעל פה. בלי אותה מסורת, אין בסיס לשום דבר, כפי שממחיש זאת הסיפור על הגוי שבא להתגייר קודם כול אצל שמאי ולאחר מכן אצל הלל.²⁶

ת"ר: מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי. אמר לו: כמה תורות יש לכם?
אמר לו: שתיים, תורה שבכתב ותורה שבעל פה. א"ל: שבכתב אני מאמינך, ושבעל פה איני מאמינך. גיירני ע"מ שתלמדני תורה שבכתב.
גער בו והוציאו בניזיפה. בא לפני הלל. גייריה. יומא קמא א"ל א"ב ג"ד.
למחר אפיך ליה. א"ל: והא אתמול לא אמרת לי הכי? א"ל: לאו עלי דידי קא סמכת, דעל פה נמי סמוך עלי.

25 ראה את דברי הרב אשכנזי בשיעור "מהמציאות למיתוס" ב"סוד מדרש התולדות", חלק ה: "היוונים הפכו את התנ"ך ל-"Bible". המשמעות האטימולוגית של המילה biblios ביוונית היא ספר של החכמה האנושית. משמעות המילה "ספר" בלשון הקודש היא ספר של התגלות נבואית. היוונים הבחינו בין שני סוגי מקדשים. אלו שהוקדשו לחכמה האנושית נקראו "biblios" ואלו שהוקדשו לחכמה מבוססת על התגלות נקראו "sephoris". כאשר מתרגמים את המילה "מקרא" במילה bible, עוברים לעולם מושגים שונה לחלוטין, שאינו חופף את עולם המושגים של לשון הקודש".

26 שבת לא ע"א

הנקודה שהלל מבקש להדגיש, לחדד היא עקרונית ביותר: כל לימוד, כל קריאה מבוססת על מסורת. נתאר לעצמנו סטודנט השואל את המרצה שלו למתמטיקה "מניין לך שהציור שאתה מצייר על הלוח הוא הספרה אחת?" המרצה ישיב לו בוודאי שכך מוסכם על כולם מאז המצאת השיטה הנקראת "הספרות הודיות-ערביות", במאה השישית לערך. אלמלא אותה מוסכמה, שהועברה במסורת מאז, לא ניתן היה לומר שהציור הספציפי הזה מייצג את הספרה אחת. אין ידע אנושי בלי מסורת. המסורת יכולה להיות מבוססת על מוסכמה אנושית שהתקבלה בזמן מסוים, במקום מסוים והפכה - או לא, עם הזמן לאוניברסלית, כגון שיטת "הספרות הודיות-ערביות", או יכולה להיות - וזה החידוש של המסורת של עמנו, העם העברי, מסורת נבואית, שנוצרה מתוך ההתגלות של מי שגאל את עמנו ממצרים ונתן לנו את תורתו. המסורת שלנו היא נבואית משום שהיא אלוקית במקורה, כי היא באה מחוץ לנפשו של האדם. אף עם אחר לא טען במהלך כל ההיסטוריה כולה שמי שברא את העולם התגלה אליו ומסר לו את תורתו. זו הייחודיות של המסורת העברית לעומת שאר המסורות האנושיות, שנשכחו עם הזמן או שובשו בגלל ההפסקה שחלה בהעברת אותה מסורת, כפי שמדגיש זאת רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי, במאמר הראשון.²⁷

התורה אינה עוד "biblios", פרי שכל אנושי "עליון" כלשהו אלא היא גילוי רצון בורא העולם עבור ישראל ודרכו עבור האדם, כפי שמסביר זאת הרב.²⁸

המשמעות הראשונית של המילה "תורה" אינה קודקס של חוקים אלא התגלות. תורה - מורה: מי שמראה, שנותן לראות. אני יודע שבעלי הדקדוק אינם מסכימים עם הגדרה מסורתית זו. חלקם רוצים לקשור את המילה לשורש י-ר-ה, שהוראתו זריקת חץ, כפי שזורקים קוביות. מי שקושר את המילה "תורה" לשורש זה מבקש למעשה לומר שהתורה אינה אלא מין "אורקל" יוני - מי שזורק באופן אקראי, כפי שהיו רגילים לעשות בחברות הקדומות בעלות דתות מגיות. זו אפיקורסות לשמה. ההגדרה המסורתית של המילה תורה היא להראות, לגלות תוכן הבא מחוץ לתודעה האנושית. מה שהתודעה האנושית יכולה להשיג בכוחות עצמה היא החכמה. חכמה זו יכולה להיות עילאית. היא איננה תורה.

27 ראה פסקאות נג-סז

28 מתוך השיעור "מהמציאות למיתוס" ב"סוד מדרש התולדות", חלק ה.

התורה מתגלה מעבר לקצה החכמה האנושית. התורה היא תוכן הנחויק לאדם אבל היא איננה בהישג שכלו של האדם, הנתון בלבד לכוחותיו הוא.

על פי התורה אשר יורוד²⁹ – אשר יגלו לך, כי אם לא מגלים, אי אפשר לראות. מי יכול לגלות? רבותינו הפרושים אשר שמרו על רצף מסורת האומה ממשנה רבנו. מי שפרש ממסורת זו – והיו רבים כאלה במהלך אותה תקופה, הצדוקים, הבייתוסיים וגם מאוחר יותר הנוצרים, התגלה כאפיקורוס, כמין, כי הוא למעשה שלל את ההגדרה הנבואית של התורה. הוא אימץ את התפיסה היוונית המכירה את המושג חכמה, ולא את המושג נבואה.

הקב"ה גילה את רצונו לעמו כאשר דיבר אל בני ישראל. דיבר ולא כתב. הרב היה מדגיש שוב ושוב שהדיבור מגלה את מי שמדבר, לא כך הכתב. תכלית הלימוד לגלות את "מי שאמר והיה העולם", לגלות את רצונו, לגלות את מחשבת הבריאה עבור עולמו. גילוי זה צריך להיעשות דרך המגע הישיר בין הרב ובין תלמידיו. לא דרך ספר שהרב כותב.

הצדוקיות המודרנית

הרב מזהה בגישה העכשווית לספר, גם לספר ששייך במקור לתורה שבעל פה, סכנה חדשה, וכך הוא מתאר אותה:

יש צדוקיות מודרנית והיא של מי שמתייחס לתורה שבעל פה שנכתבה בגלל אילוצים כאלה או אחרים,³⁰ כאילו היא עומדת בפני עצמה, ללא קשר לריבוננו של עולם. גישתם דומה לגישה הסטרוקטורליסטית המרשה לעצמה לנתק בין הסופר לספרו. הם שוכחים את הכלל של 'על פי התורה אשר יורוד'.

29 דברים יז-יא

30 אם כל אחד מתחיל לעלות על דעתו מה שבא לו, הופך הדבר להיות צדוקיות. לא לחינם נאמר בתלמוד הירושלמי שנתנו רשות לעלות על הכתב את ההלכות ואסרו את האגדות. רק אחר כך, מאוחר יותר, חכמים נתנו רשות לעלות בכתב גם את האגדות (מתוך השיעור "אחותי היא" ב"סוד מדרש התולדות", חלק א) ראה ירושלמי שבת, פרק טז, הלכה א.

למשל, אפשר להשתמש בכללים של רבי ישמעאל³¹ בשתי צורות: הראשונה, מכנית - כאילו מדובר במין "דקדוק" העומד בפני עצמו, ואפשר להשתמש בו בצורה צורתית, פורמליסטית. השנייה, מתוך המסורת, הקובעת למשל ש"אין אדם דן גזירה שווה מעצמו אלא א"כ קבלה מרבתי".³² בגישה הראשונה, הכללים ורק הם קובעים, ואילו בגישה השנייה, מי שקובע הוא המסורת, והכללים משמשים לה כלי עזר. בגישה הראשונה, הלומד עוסק בהפעלה עיוורת של כללים לוגיים אבסטרקטים, פורמליסטים, ולא בניסיון להבין את רצון הבורא, ואילו בגישה השנייה, הלומד שואף להבין את רצון הבורא, העומד בבסיס המסורת.

סכנה זו אורבת במיוחד בתקופתנו, וכדאי להזכיר את דברי הרב, אשר סיפר לעתים קרובות את אשר נכתב בעמוד הראשון של מהדורת השולחן ערוך שהייתה בשימוש אצלם, לפני מלחמת העולם השנייה: "היה כתוב באותיות גדולות בדפוסים הישנים של השולחן ערוך, שהיו בידנו כאשר הייתי צעיר, בעמוד הראשון, שלוש אותיות: א.ת.ש - כלומר אל תהי שוטה". מדוע? "כי יש יהודים הרואים את השולחן ערוך כקודקס העומד כשלעצמו, ולא את מי שנתן את התורה. הם הופכים לאנשים לגליים. לא בכדי הזהירו אותנו חכמי ישראל שאפשר להיות נבל ברשות התורה.³³ אצלם הצד הלגלי-פורמלי גובר על כל השאר. הצד הבלתי-פרסונלי, של העיגולים גובר אצלם על צד של קו היושר. אין נדיבות לב, אין רחמנות. המוסר אצלם הופך לאתיקה - ללגליות לשמה". גישה פורמליסטית זו פסולה בעיני הרב. היא מתעלמת מן המסורת החיה, ממקורה, מרצונו של ריבונו של עולם. היא מנתקת בין הכתוב ובין מקורו החי.

שיחות ולא ספר

סכנת הניתוק עמדה כל הזמן בעיני הרב אשכנזי, ולכן לא רצה לכתוב. הוא לא רצה שדבריו יהפכו לדברים העומדים בפני עצמם בעיני הקורא. הוא לא רצה לנתק את דבריו מההומור שאפיין אותו, מהקונטקסט שבו נאמרו הדברים, ולקבע אותם בדפים. עצם הקיבוע היה עבורו סימן שמשהו בדבריו

31 ראה ספרא - פרשה א : רבי ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות התורה נדרשת ...

32 פסחים סו ע"א

33 ראה פירושו של הרמב"ן לחומש ויקרא יט-ב. ראה גם "ראשית חכמה", שער הקדושה, פרק א, ופירוש היעב"ץ למסכת פרקי אבות א-ה.

יהפוך למת. אולם הוא כן הרשה להקליט את שיעוריו, ונראה כי הסיבה לכך היא כי מה שעובר בקולו, בהקלטה, הוא מעבר למילים. כל אישיותו עוברת. ובכל זאת, גם אם "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב",³⁴ מצאנו לנכון, במסגרת העבודה במכון "מניטו", להוציא לאור מספר סדרות של שיעורי הרב משני טעמים עיקריים: הראשון, כדי להנגיש לציבור הדובר עברית את תורתו. רוב השיעורים הועברו בצרפתית ומי שלא בקי ברזי השפה, אינו יכול ללמוד את תורת התולדות ו"חבל על דאבדין".³⁵ הטעם השני קשור להיקף תורת הרב. חז"ל כבר אמרו ש"דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר".³⁶ כלל זה נכון גם לגבי תורת הרב. אם הרב היה בשיעור אחד מזכיר נושא מסוים, אגב אורחא, ברמז או בצורה מאוד קצרה, זכינו לכך שבשיעור אחר או במחברותיו, היה מסביר את הנושא באופן רחב יותר. לכן החלטתנו לקבץ את דבריו באותו נושא בשיעור מודפס אחד, גם אם הדברים נאמרו בהזדמנויות שונות.

כדי לשמר את סגנונו המיוחד של הרב בהצגת נושא כלשהו, וכדי לשמר בכל זאת את העיקרון של תורה שבעל פה, קראנו את קיבוץ שיעוריו בשם "שיחות" ולא ספר, ושמרנו, בהתאם למידת הרלוונטיות שלהן, את השאלות שנשאלו במהלך הצגת הדברים, גם אם לפעמים הן נראות כסוטות מן הנושא של השיעור עצמו. יהי רצון שעבודתנו תזכה לקורת רוח בקרב תלמידי הרב, אשר זכו לשמוע שיעורים אלה וללמוד ממנו את עיקרי תורת התולדות.

בכרך השישי של שיעורי הרב אשכנזי ז"ל "סוד מדרש התולדות", קיבצנו את המשך סדרת השיעורים על דמותו של יצחק אבינו. השיעורים ניתנו, חלקם בעברית וחלקם בצרפתית, במקומות שונים, במשך חמישים שנה: בבית הספר למנהיגות יהודית ע"ש רוברט גמזון באורסיי בשנים 1953-1954, במרכז האוניברסיטאי ללימודים יהודים (CUEJ) בפריז בשנות 1963-1965, במרכז רש"י לסטודנטים (Centre Rachi) בפריז, במסגרת הסמינר הרבעוני של הרב

34 גיטין ס ע"ב

35 ע"פ סנהדרין קיא ע"א

36 ירושלמי ראש השנה, פ"ג, ה"ה

במקום בשנים 1978-1983, במכון "מעיינות" ללימודי יהדות וארץ ישראל בירושלים בשנים 1979-1983 וב"מכון מאיר" בשנים 1987-1989. כאן המקום להודות לרב שלמה אבינר שליט"א ולמשפחת אלבאום שאפשרו שימוש בסיכומי שיעורי הרב אשכנזי שהיו שמורים אצלם עשרות שנים. תודתי נתונה לידידי מר ישראל פיבקו על הערותיו החכמות במהלך עבודתנו, לאליעד פיבקו על עשרות שעות של שיחות מרתקות בבירור נושאים הקשורים לספר, ולתלמידיי ותלמידותיי בבית המדרש "ניצנים" על הלימוד המשותף והמרתק בתורת הרב אשכנזי ז"ל. אחרונים, חביבים מכולם, אשתי מגי תח' וילדיי איתן, מיכל, יגאל ושרה הי"ו שאלמלא תמיכתם ועידודם, לא היו ספרים אלו יוצאים לאור.

חיים רוטנברג

ערב ראש חודש מרחשוון תשע"ה